

Saarth E-Journal

Saarth

E-Journal of Research

E-mail: sarthejournal@gmail.com

www.sarthejournal.com

ISSN NO: 2395-339X

Peer Reviewed

Vol,11 Issue.01 No.04

Impact Factor: 6.89

Quarterly

Jan. to March. 2026

પન્નાલાલ પટેલની 'માનવીની ભવાઈ' માં ગ્રામીણ વાસ્તવિકતા અને માનવીય

સંવેદના

ચૌહાણ જગદીશસિંહ જયેન્દ્રસિંહ

(M.A., G-SET)

પ્રસ્તાવના:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલ 'ધરતીના છેડાના માણસ' ગણાય છે. સાબરકાંઠાના માંડલી ગામમાં જન્મેલા પન્નાલાલ પાસે કોઈ મોટી શૈક્ષણિક ડિગ્રીઓ નહોતી, પણ તેમની પાસે જીવનની એવી કોઠાસૂઝ હતી જે મોટા ગજાના પંડિતો પાસે પણ નહોતી. ૧૯૪૭માં પ્રકાશિત થયેલી 'માનવીની ભવાઈ' એ સાચા અર્થમાં 'ભૂખ અને પ્રેમ'ની નવલકથા છે.

લેખકે આ કૃતિમાં ઉત્તર ગુજરાતના ગ્રામીણ પરિવેશને તેની તમામ ખાસિયતો, તળપદી બોલી અને રૂઢિચુસ્ત પરંપરાઓ સાથે આલેખ્યો છે. આ સંશોધન લેખનો ઉદ્દેશ્ય છપ્પનિયા દુષ્કાળની ભયાનકતા અને તેની વચ્ચે જીવતી માનવીય સંવેદનાઓને તપાસવાનો છે.

છપ્પનિયા દુષ્કાળની ભયાનકતાનું વાસ્તવિક ચિત્રણ

વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬ (ઈ.સ. ૧૯૦૦) નો દુષ્કાળ ‘છપ્પનિયા’ તરીકે કુખ્યાત છે. પન્નાલાલે આ દુષ્કાળને માત્ર કુદરતી આફત તરીકે નહીં, પણ માનવીય ગૌરવની કસોટી તરીકે આલેખ્યો છે.

- **પ્રકૃતિનું રૌદ્ર સ્વરૂપ:** નવલકથામાં દુષ્કાળનું વર્ણન એટલું જીવંત છે કે વાચકને ધગધગતી લૂ અને સૂકી ધરતીનો અનુભવ થાય છે. પશુ-પંખીઓના ટપોટપ મોત અને પાણીના એક-એક ટીપા માટે તરસતા ગ્રામજનોની સ્થિતિ હૃદયદ્રાવક છે.
- **ભૂખનો રાક્ષસ:** પન્નાલાલ લખે છે કે, “ભૂખથી એ ભૂંડી છે ભીખ.” જ્યારે માણસ ભૂખ્યો હોય છે ત્યારે તે પોતાની નૈતિકતા અને સંસ્કારો ભૂલી જાય છે. અનાજ માટે બાપ દીકરાને વેચે અને પત્ની પતિને છોડે તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે.
- **મૃત્યુનું તાંડવ:** દુષ્કાળમાં ભૂખથી ટળવળતા લોકો કૂતરાના મોતે મરે છે, પણ તેમનો અગ્નિસંસ્કાર કરનાર પણ કોઈ બચતું નથી. આ ‘ભવાઈ’ એટલે કે જગતના રંગમંચ પર ખેલાતો કરુણ ખેલ છે.

પાત્રોનો આંતરિક સંઘર્ષ: કાળુ અને રાજુ

નવલકથાના કેન્દ્રમાં કાળુ અને રાજુની પ્રણયકથા છે, જે દુષ્કાળની વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાની પવિત્રતા જાળવી રાખે છે.

- **કાળુ: સ્વાભિમાનનો પર્યાય:** કાળુ એ ધરતીપુત્ર છે. તેને ભીખ માંગવી પસંદ નથી. જ્યારે મહાજન અનાજ વહેંચે છે, ત્યારે કાળુ કહે છે, “આ તો અમારું જ પકવેલું અનાજ છે, અમે ભીખારી નથી.” કાળુનો સંઘર્ષ બાહ્ય જગત સાથે જેટલો છે, તેટલો જ તેના પોતાના મન સાથે છે.

- રાજુ: ત્યાગ અને સમર્પણ: રાજુનું પાત્ર ભારતીય ગ્રામીણ નારીના ધૈર્યનું પ્રતીક છે. તે કાળુને પડખે ઉભી રહે છે અને તેને તૂટવા દેતી નથી. તેનો પ્રેમ દેહિક કરતાં આત્મિક વધુ છે.
- અન્ય પાત્રો: માલી ડોશી, ગલા કાકા અને ભગત જેવા પાત્રો દ્વારા લેખકે ગ્રામીણ સમાજના વિવિધ પાસાઓ-જેવા કે ઈર્ષ્યા, અંધશ્રદ્ધા અને ગહન આધ્યાત્મિકતા-ને સુંદર રીતે વણી લીધા છે.

ગ્રામીણ વાસ્તવિકતા અને તળપદી ચેતના

પન્નાલાલ પટેલની સૌથી મોટી સફળતા તેમની ભાષા છે. તેમણે ઉત્તર ગુજરાતની શુદ્ધ તળપદી બોલીનો પ્રયોગ કરીને સાહિત્યમાં 'જાનપદી' પ્રવાહને વેગ આપ્યો.

- રીત-રિવાજો અને માન્યતાઓ: ગામડાના લોકોના લોકવિશ્વાસ, ખેતીની પદ્ધતિઓ અને દુષ્કાળ સમયે દેવ-દેવલાને રિઝવવાની રીતોનું વાસ્તવિક આલેખન અહીં જોવા મળે છે.
- સામાજિક માળખું: જ્ઞાતિ પ્રથા અને ગામડાની પંચાયતોની કાર્યપદ્ધતિ આ નવલકથામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. દુષ્કાળના સમયે પણ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને મોભો જાળવવાની મથામણ વાસ્તવિક લાગે છે.

વૈશ્વિક સાહિત્યિક માપદંડો પર 'માનવીની ભવાઈ'નું આકલન

કેવી રીતે એક પ્રાદેશિક નવલકથા વૈશ્વિક સ્તરે પહોંચી શકે છે? તેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ આ કૃતિ છે.

- યુનિવર્સલ થીમ (વૈશ્વિક વિષયવસ્તુ): ભૂખ, પ્રેમ અને અસ્તિત્વનો સંઘર્ષ એ કોઈ એક પ્રદેશનો વિષય નથી, તે વૈશ્વિક છે. નોર્વેજીયન લેખક ક્નૂટ હામ્સુનની 'હંગર' (Hunger) જેવી વૈશ્વિક કૃતિઓની હરોળમાં 'માનવીની ભવાઈ' મૂકી શકાય છે.

- જીવન પ્રત્યેનો દ્રષ્ટિકોણ: પન્નાલાલ માત્ર દુઃખ બતાવીને અટકી જતા નથી, પણ તેમાંથી બહાર નીકળવાની જીજ્ઞાસા (જીવવાની ઈચ્છા) બતાવે છે. અંતે કાળુ વરસાદના આગમન સાથે નવી આશા જન્માવે છે.
- માનવીય સંવેદના: ભલે વાર્તા એક નાનકડા ગામની હોય, પણ તેમાં આલેખાયેલી ઈર્ષ્યા, પ્રેમ, ભૂખ અને આધ્યાત્મિકતા સમગ્ર માનવજાતની વાર્તા છે.

સંશોધનનો નિષ્કર્ષ: ભૂખથી ભૂંડી ભીખ

સંશોધનના અંતે કહી શકાય કે 'માનવીની ભવાઈ' એ માત્ર દુઃખાળની કથા નથી, પણ તે માનવીની સહનશક્તિની કથા છે.

તારણો:

- વાસ્તવવાદ: લેખકે ક્યાંય પણ ગ્રામ્ય જીવનને ચિત્રાત્મક રીતે સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી કર્યો, પણ તેની કડવી સચ્ચાઈ રજૂ કરી છે.
- પાત્ર લેખન: કાળુ અને રાજુના પાત્રો દ્વારા લેખકે સાબિત કર્યું છે કે ભીખણ ગરીબીમાં પણ માણસાઈ જીવી શકે છે.
- સાહિત્યિક મૂલ્ય: પ્રાદેશિક ભાષાનો ઉપયોગ હોવા છતાં તેની ભાવના વૈશ્વિક છે, જે તેને જ્ઞાતિ-જાતિના બંધનોથી ઉપર ઉઠાવીને 'ક્લાસિક' સાહિત્ય બનાવે છે.

ઉપસંહાર

'માનવીની ભવાઈ' એ પન્નાલાલ પટેલની લેખિનીનું ચરમબિંદુ છે. તેમાં છાપ્પનિયા દુષ્કાળની જે કડુશતા છે, તેનાથી વધુ કાળુના સ્વાભિમાનની ઊંચાઈ છે. લેખક કહેવા માંગે છે કે પરિસ્થિતિ ગમે તેટલી વિકટ હોય, પણ જો માણસ પોતાનું મન અને મર્યાદા ન ગુમાવે તો તે ગમે તેવા દુષ્કાળને પરાસ્ત કરી શકે છે. આ કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવ સમાન છે અને વિશ્વ સાહિત્યના નકશા પર તેનું સ્થાન અવિચળ છે.

સંદર્ભો

મુખ્ય કૃતિઓ :

- પટેલ, પન્નાલાલ. માનવીની ભવાઈ, સંજીવની પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- પટેલ, પન્નાલાલ. મળેલા જીવ, સાધના પ્રકાશન.
- પટેલ, પન્નાલાલ. જીવતરના ભાથા (આત્મકથા), ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

સહાયક ગ્રંથો :

- દલાલ, રઘુવીર. પન્નાલાલ પટેલનું સાહિત્ય વિશ્વ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
- ચૌધરી, રઘુવીર. માનવીની ભવાઈ: એક અધ્યયન, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર.
- પંચાલ, શિરીષ. પન્નાલાલ પટેલ: જાનપદી ચેતના, આદર્શ પ્રકાશન.
- મેહતા, દિગિશ. ગુજરાતી નવલકથા અને પન્નાલાલ, રન્નાદે પ્રકાશન.